

Faiq Ələkbərli
*AMEA Fəlsəfə
İnstitutunun
aparıcı elmi işçisi,
dosent, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru*

VII Yazı

Əli bəy Turaninin Turançılıq məfkurəsi Azərbaycan türkləri arasında geniş əks-səda doğumuşdur. Belə ki, Əhməd bəy Ağaoğlu, Əbdülxaliq Cənnəti, Mirzə Ələkbər Sabir, Abdulla Şaiq, Yusif Ziya Talibzadə, Əlabbas Müznib, Məhəmməd Hadi, Hüseyn Cavid, Əhməd Cavad, Cəfər Cabbarlı, Yusif Vəzir Cəmənzəminli, Ümğülsüm, Məmməd Həsən Vəliyev, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və başqaları bir-mənəli şəkildə Turançılıq məfkurəsindən çıxış ediblər.

Ə.Hüseynzadənin turançılıq ideyalarından təsirlənən M.Ə.Sabir, Ö.F.Nemanzadə, Ə.Cənnəti, Y.Talibzadə, M.Hadi, H.Cavid və başqaları məqalə və şeirlərində artıq istər tarixi-coğrafi, istərsə də etnik anlayışdakı "Azərbaycan"ı az da olsa, Türklüklə, Turanlıqla bir bütün kimi görməyə başlamışlar. Məsələn, Əbdülxaliq Cənnəti məhz həmin hissələrin altında Hüseynzadənin "Füyuzat" jurnalında (1907, 7 avqust) nəşr olunan "Fəxriyyə" şeirində yazırdı:

*Hərçənd düşəri-mühəri-əhli-cəfayız,
Hərçənd bu ayyamda pələndi-bələyız,
Ey xar görün bizəri, bizər nücabəyız,
Meydani-həmiyyətə əlbədarı-vəfayız.
Turanlıq, sahib-i şənü şərəfəz biz!
Əslərimiz nəyibi xəyrü-xələfəz biz!* (51).

M.Ə.Sabir isə "Molla Nəsrəddin" jurnalında (1907-ci il, 26 avqust) nəşr olunan eyni adlı şeirində Cənnətiyə cavab kimi satirik şəkildə də olsa, açıq-aşkar türklərin rusçuluq, iranlılıq və osmanlılıq, sünnilik və şiiilik təəssübkeşliyini tənqid edərək Turan, Türklük üçün mücadilə verməyə çağırırdı. Əsrlər boyu müxtəlif dini, qeyri-dini inanclara görə bir-birinə düşmən kəsilən, həmin inanclar uğrunda savaşıyan türklərin (Şah İsmayıl Səlim, Çingiz xanla Məhəmməd Şah Xarəzm, Cahan şahla Uzun Həsən, Əmir Teymurla İldırım Bəyazid və başqaları kimi) Türklüklə Turanlılığı bir kənara qoyub çar Rusiyasında rusçuluq, Türkiyədə "osmanlılıq", Qacarlarda "iranlılıq" üçün mücadilə verməsini Sabir belə tənqid edirdi:

*İndi yenə var təzə xəbər, yaxşı təməşə,
İranlıq, osmanlıq ismi olub ehyə,
Bir qitə yer üstündə qopub bir yelə dəvə,
Meydan ki, qızıq olmaq məhv sarapə...
Onsuz da gərçənd ki, yeksər tələfəz biz!
Öz qövümüzmizin başına əngələləfəz biz!* (150, s.124).

Turan düşüncəli Hüseyn Cavid üçün də Çingiz xan, Əmir Teymur və başqa türk hökmdarları türk tarixinin ən şanlı qəhrəmanlarıdır. Onun fikrincə avropalılar İskəndərləri, Napoleonları və başqa həmyerlilərini böyük sərkərdə adlandı-

rib heykəllər ucaldıqları halda, türklərin öz qəhrəmanlarına qan içən, zalım, canavar kimi isimlər verib ləkələmələri haqsızlıqdır (50, s.70). Eyni zamanda, o, türklərin həmişə törələrinə sahib çıxmalarını və milli şəərəllərini uca tutmalarını, xüsusilə qeyd etmişdir: «Bir zamanlar şəərəfli Turanın, O cihani şeyuri qavğanın, Qəhrəman, bərguzidə evladı, Türklərin adlı-şanlı əcdadı, Saldırıb titrədirdi yer yüzünü, Hökm edər, dinlətirdi hər sözünü» (49, s.52). Vaxtilə türklərin mərhəməti sayəsində canını qurtaran millətlərin indi türkə qənim kəsilməsini tarixin acı istehzası adlandıran Cavidin fikrincə, artıq türklər zamanın dəyişməsinə görməli, oyanmalı, özünü tanımalı və yüksəlməlidir. «Qo-

s.115). Y.V.Cəmənzəminli isə "Qızlar bulağı" tarixi romanında əkinçi ariyanlarla köçəri turanlılardan ya da iskitlərdən bəhs etmişdir (54a, s.354).

XX əsrin başlarında Əli bəy Turani "Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir" əsərində daha çox mübahisə doğurmayan Türk-Turan mədəniyyətlərindən söz açdığı halda, Rəsulzadə artıq o zamandan Avropada Hind-Avropa və Türk-Turan mədəniyyəti baxımından mübahisəli olan Şumerlər və Midiya məsələsinə də toxunmuşdur. Çünki Rəsulzadə anlayırdı ki, Turan mədəniyyətinin varlığı yalnız Avropa mərkəzçilərin uydurduğu "Ural-Altay", ya da Orta Asiya (Türkistanda) coğrafiyasıyla deyil, eyni za-

"Tarixi-coğrafi Azərbaycan"ın Türkcülükə bağlı olması fikrini M.Ə.Rəsulzadə ilk dəfə qismən 1916-cı ilin martından "Açıq söz" qəzetində qələmə aldığı "Məktəb və mədrəsə" silsilə yazılarında, əsasən də həmin ilin oktyabrında yazdığı "Nə Qafqasiya, nə də İran" məqalələrində ifadə etmişdir. O, həmin məqalələrində yazırdı ki, Qafqaz türklərinin özlərini "qafqasiyalı", "Qafqaz türkü" adlandırır da Azərbaycanı iki hissəyə bölən Araz çayının o biri tayında yaşayan türklərə "iranlı" kimi yuxarıdan aşağı bir nəzərlə baxmaq ruhumuza sirayət etmiş bir xəstəlikdir (137, s.536-537). Qeyd edək ki, burada adıçəkilən məqalələrinə qədər Rəsulzadə özü də əsasən "Qafqaz türkləri" (137, s.

da bilər. Fəqət Qafqasiya türkcəsi və Qafqasiya türkü olamaz. Bu gün nə "Xosrov Pərvizi" yazan Mirzə Abdullaha iranlı, nə də Kazımoğlu qafqasiyalıdır. Onların ikisi də azərbaycanlılardır. Birincisinin əsəri, ikincisinin də mütaliəsi nə iranca yazılmış, nə də qafqazca. İkisi də türkcə yazılmışdır. Biz, özümüzü qafqasiyalı sananlar bu həqiqəti bir kərə bilməli və anlamalıyıq ki, yurdumuzda mühacir və mehman sifətilə yaşayan "iranlılar, az bir istisna ilə İran Azərbaycanından gəlmiş iranlılardır. Onların dili də, məişəti də, adət və əxlaqları da bizimkinin eynidir. Başqa dürlü olamaz da. Çünki hamımız bir kütlənin (Azərbaycan Türkünün) parçası, bir məcmuin hissəsiyiz, xəlf təbrincə, "ha-

Qacarlar dövlətində ikili ideoloji mübarizə: Turançılıq və Ariyançılıq

ca bir türkün vəsiyyəti» şeirində də Cavid qeyd edirdi ki, ilk vəzifəmiz Türk millətinin şanlı tarixini, mədəniyyətini və məneviyyatını öyrənmək olmalıdır. Yeni ilk növbədə, milli mənsubiyyətimizi tanımalı və türk olmağımızla fəxr etməliyik: «Bir millətin tarixidir kökü, yurdu, yuvası, Tarixiniz baş ucundan hər-giz əksik olmasın. «Altay» dağı, «Makan» çölü, «Yasın» ovası, Bi-

manda Ön və Mərkəzi Asiya (Qafqaz, Azərbaycan və İkiçayarası) bağlıdır. Deməli, Turan sivilizasiyasının mahiyyətini ortaya qoyacaq əsas düşünlərdən biri Sumer, digəri Midiya-Azərbaycan mədəniyyətidir.

Bizcə, Rəsulzadə də Türklük və Turanla bağlı "Azərbaycan" milli ideyası 1-ci Dünya müharibəsi dövründə (1914-1918) meydana

284, 311, 363, 367, 530), "Qafqaz müsəlmanları" (137, s. 247, 363, 367), "İran türkləri", "İran Azərbaycanı" kəlimələrindən istifadə etmişdir. Yalnız 1916-cı ilin başlarından etibarən həmin anlayışlarla yanaşı "Azərbaycan türkləri", "Azərbaycan müsəlmanları" (137, s. 298, 301, 386, 387), "Azərbaycan türkcəsi" (137, s.242) kəlimələrindən də istifadə edən Rəsulzadə "Məktəb və

mımız bir bezin qırağıyız", Araz çayının qismən bu, qismən də o tərəfində bulunan türklər, bir kərə bilməlidir ki, nə iranlı, nə də qafqasiyalı bəlkə: azərbaycanlıdır" (137, s.537).

Gördüyümüz kimi, Rəsulzadə "Azərbaycan" milli ideyasını hər şeydən öncə Qafqaz türkləri ilə "İran" türklərini birləşdirən, onların biri-birindən ayrı deyil vahid ulus olması anlamında gündəmə gətirmişdir.

Başqa sözlə, Rəsulzadənin irəli sürdüyü "Azərbaycan" ideyasının əsasını Dərbəndən Kəngər korfəzinə, Bakıdan İrəvanədək eyni adət-ənənəyə, əxlaqa, məişətə, dilə, ədəbiyyata sahib olan türklərin vahidliyi, bütönlüyü təşkil etmişdir. Bu mənada Rəsulzadə yazılarda artıq "Azərbaycan türkləri" (138, s.150), "Azərbaycan muxtariyyəti" (138, s.204, 388) anlayışlarına geniş yer verir, türk xalqları arasında Azərbaycan türklərinin öz dili, öz ədəbiyyatı, öz adəti olmasını müdafiə edirdi (138, s.186). 1917-ci ilin mayında Moskvada keçirilən Birinci Rusiya müsəlmanları qurultayında digər türk xalqlarıyla yanaşı "Azərbaycan muxtariyyəti" ideyasını da irəli sürən Rəsulzadə artıq həmin ilin sonunda "Azərbaycan muxtariyyəti hətman bir əmir-vəqə halını almaldır" deyər (138, s.408), fikrini açıq şəkildə ifadə etmişdir. Bizcə, "Azərbaycan muxtariyyəti" ideyasını ortaya atan Rəsulzadə, bununla da yeni bir Türk dövlətinin adının bəllirlənməsi yolunda ciddi zəmin hazırlamış, eyni zamanda "Qafqaz" türkləriylə "İran" türklərinin ortaq gerçək adını da dəqiqləşdirmişdir: Azərbaycan türklüyü!!!

"Azərbaycan türkü, Azərbaycan şivəsi, Azərbaycan ədəbiyyatı var. Ola da bilər. Fəqət Qafqasiya türkcəsi və Qafqasiya türkü olamaz. Bu gün nə "Xosrov Pərvizi" yazan Mirzə Abdullaha iranlı, nə də Kazımoğlu qafqasiyalıdır. Onların ikisi də azərbaycanlılardır. Birincisinin əsəri, ikincisinin də mütaliəsi nə iranca yazılmış, nə də qafqazca. İkisi də türkcə yazılmışdır. Biz, özümüzü qafqasiyalı sananlar bu həqiqəti bir kərə bilməli və anlamalıyıq ki, yurdumuzda mühacir və mehman sifətilə yaşayan "iranlılar, az bir istisna ilə İran Azərbaycanından gəlmiş iranlılardır. Onların dili də, məişəti də, adət və əxlaqları da bizimkinin eynidir"

rər aydın səhifədir, hər türk gərək anlasın» (49, s.128).

Əhməd Cavad da şeirlərində həm turançılığı, həm də onun müstəqil bir qolu olan Azərbaycan türkcülüyünü təbliğ etmişdir. Onun turançılığı «Çirpırdın Qara dəniz» şeirində daha aydın şəkildə ifadə olunmuşdu (48, s.140). Həmin dövrdə Türk aydını Əlabbas Müznib isə "Türk tarixi" kitabında türk, tatar və moğolları Turanlı ruslar, farslar, hindlilər, ermənilər-hayları isə Ariyalı adlandırmışdır. Turan və Turanlı anlayışlarını daha çox Azərbaycana, Qafqaza bağlayan Müznibin də Turançılıq məfkurəsinə sahibləndiyini görürük (122,

çıxmışdır. Belə ki, 1-ci Dünya müharibəsi nəticəsində yeni milliyətlərin ortaya çıxacağına inanan Rəsulzadə təmsil olunduğu cəmiyyəti əvvəlcə Türk milliyətçiliyi ya da Qafqaz Türk milliyətçiliyi, Qafqaz türkləri kimi qələmə versə də, daha sonra Azərbaycan Türk milliyətçiliyi, Azərbaycan türkləri anlayışları üzərində dayanmışdır. Rəsulzadənin dünyagörüşündə "Azərbaycan" milli ideyasının formalaşmasında isə Türkcülük və Turançılıq ideyaları mühüm rol oynamışdır ki, onların hər birinin, yəni Azərbaycanla Türkcülüyn, Azərbaycanla Turançılığın ayrı ayrı qəbulu ələ alınmasını məqsədə uyğun görürük

mədrəsə" məqaləsində yazırdı ki, əqrabalıq, dil və ədəbiyyat baxımından "İran Azərbaycanı ilə Qafqasiya Azərbaycanı arasında fərq heç yoxdur" (137, s.438). "Nə Qafqasiya, nə də İran" məqaləsində isə o, açıq şəkildə Şimali Azərbaycanda ya da Qafqazda yaşayan türklərin özlərini Qacarların Azərbaycan əyalətində yaşayan türklərdən ayrı müstəqil bir etnoqrafik vücut kimi görüb "Qafqaz türkü" adlandırmasını yanlışlıq hesab etmişdir. Türk şöbələri arasında "Qafqaz türkü" ismiylə tanınan etnoqrafik şöbə yoxdur, deyən Rəsulzadə yazırdı: "Azərbaycan türkü, Azərbaycan şivəsi, Azərbaycan ədəbiyyatı var. Ola